

Ηλίας Δασκαλάκης

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΗΣ*

ΣΥΝΕΧΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Ο προβληματισμός γύρω από το μέλλον του θεσμού της φυλακής έχει στις μέρες μας αναζωπυρωθεί μπροστά στα πορίσματα της επιστημονικής έρευνας, που επικυρώνουν την κοινή εμπειρία σχετικά με την αποτυχία της φυλακής να βελτιώσει τον εγκληματία. Μπρος σ' αυτή τη διαπίστωση οι δυνατές αντιδράσεις είναι η κατάργηση της φυλακής ή η μεταρρύθμισή της. Η πρώτη κινείται στο χώρο της ουτοπίας, γιατί, για να μιλήσει κανείς για κατάργηση της φυλακής, θα πρέπει να ξέρει τον τύπο της κοινωνίας στα πλαίσια της οποίας η κατάργηση αυτή θα είναι πραγματοποιήσιμη. Η δεύτερη οφείλει να καθορίσει τι ακριβώς πρέπει να αλλάξει και με τι θα αντικατασταθεί, γιατί αλλιώς κινδυνεύει να προσθέσει απλά μια νέα φάση στην πορεία του φαύλου κύκλου που ακολούθησε μέχρι σήμερα το μεταρρυθμιστικό κίνημα της φυλακής.

Πράγματι, η κρίση του θεσμού της φυλακής και οι προσπάθειες ξεπερασμάτων της δεν είναι σημεία των καιρών μας. Η ιστορία της φυλακής συμπίπτει με την ιστορία της συνεχούς μεταρρύθμισής της, υπό την έννοια ότι, επί διακόσια χρόνια που ισχύει η στερητική της ελευθερίας ποινή, η φυλακή συνεχώς μεταρρυθμίζεται και συνεχώς έχει τον ίδιο άρνητικό απολογισμό. Η σταθερότητα της αναποτελεσματικότητάς της στη βελτίωση του εγκληματία είναι τέτοια, ώστε εύλογα θα μπορούσε να διερωτηθεί κανείς μήπως ο σκοπός της βελτίωσης του εγκληματία δεν είναι παρά η νομιμοποιητική ιδεολογία της φυλακής, και μήπως η πραγματική της λειτουργία — ανεξάρτητα από προθέσεις — είναι αυτό που πράγματι επιτελεί, δηλαδή η παραγωγή και ανα-

* Περ. Κοινωνική Κριτική, τεύχ. 1, Απρίλιος 1986, σ. 4-6.

παραγωγή του στερεοτύπου του κακού ή του παθολογικού, στο οποίο χρεώνονται όλες οι δυσλειτουργικές εκφάνσεις του κοινωνικού συστήματος. Πρέπει όμως να παρατηρηθεί ότι όλες οι μεταρρυθμίσεις της φυλακής αναφέρονται στο θεσμικό και οργανωτικό πεδίο, ενώ το ιδεολογικό, από καταβολής του θεσμού μέχρι σήμερα, παρέμεινε έξω από κάθε αμφισβήτηση. Δηλαδή, οι μεταρρυθμίσεις αυτές αποτέλεσαν προσπάθειες προσέγγισης ενός ιδεώδους προτύπου, οι αποτυχίες επίτευξης του οποίου αποδόθηκαν στην ανεπάρκεια ή στην κακή χρήση των χρησιμοποιούμενων μέσων, πράγμα που άφησε το πρότυπο αλώβητο από κάθε κριτική. Έτσι το πρότυπο της φυλακής έμεινε έξω από τη διάσταση του χρόνου. Αποκομμένη από την κοινωνία, όχι μόνο με υλικά αλλά και με ιδεολογικά τείχη, η φυλακή διατηρεί μέχρι σήμερα τις αξίες που είχε πριν δύο αιώνες, ενώ στο μεταξύ οι αξίες της καθολικής κοινωνίας έχουν μεταβληθεί. Συνεπώς, τα θεσμικά και οργανωτικά μέσα που θεσπίζονται κατά καιρούς για τη μεταχείριση των κρατουμένων, επειδή κατατείνουν στην πραγμάτωση αυτών των αξιών της φυλακής, είναι φυσικό να αποδεικνύονται στην πράξη αναποτελεσματικά για την επανένταξη του εγκληματία σε μια κοινωνία, της οποίας οι αξίες διαφέρουν από την ιδεολογία του προτύπου της φυλακής. Άρα, η επανακοινωνικοποίηση του εγκληματία προϋποθέτει την επανακοινωνικοποίηση της φυλακής. Αλλά ας δούμε πιο συγκεκριμένα αυτό που εννοούμε.

Κατά την ιδεολογία της φυλακής, αυτή καλείται να εκπληρώσει μια ηθική αποστολή. Σκοπός της είναι η βελτίωση του εγκληματία. Η κοινωνική επανένταξη, η επανακοινωνικοποίηση του εγκληματία είναι το πρακτικό αποτέλεσμα της βελτίωσης στην οποία επικεντρώνεται η σωφρονιστική προσπάθεια. Έτσι και ο ελληνικός σωφρονιστικός κώδικας στο άρθρο 1 ορίζει: «Η εκτέλεση των ποινών και των ασφαλιστικών μέτρων αποσκοπεί κυρίως εις την κοινωνική αναπροσαρμογή των κρατουμένων δια της αγωγής και βελτίωσης αυτών». Ο σκοπός της βελτίωσης τοποθετείται στο πεδίο της ηθικής αξιολόγησης, προϋποθέτει κάποιον που ηθικά υπολείπεται. Έτσι, η διάπραξη της εγκληματικής πράξης θεωρείται όχι απλώς ως κοινωνικά δυσλειτουργική συμπεριφορά, αλλά ως προσβολή μιας ηθικής τάξης, πράγμα που προϋποθέτει μια κοινωνία που έχει αναγάγει τους νόμους της σε αξίες. Η καταδίκη λοιπόν επέγεται ηθικό στιγματισμό, που επιτείνεται με τον εγκλεισμό στη φυλακή, αλλοιώνει την κοινωνική ταυτότητα και την ηθική ποιότητα του ατόμου και ακολουθεί το άτομο και μετά την έξοδό του από τη φυλακή.

Μια πρώτη λοιπόν λειτουργική έκφανση αυτής της ιδεολογίας είναι να διακρίνει τα άτομα σε «καλούς», που τηρούν το νόμο, και σε «κακούς» που τον παραβιάζουν. Η βασική αυτή ιδέα διέπει απ' άκρου σ' άκρο τη μεταχείριση στην οποία υποβάλλεται ο κρατούμενος στη φυλακή, και χαρακτηρίζει

τους επί μέρους σωφρονιστικούς θεσμούς. Κοινό χαρακτηριστικό είναι η εγκαθίδρυση μιας ιεραρχικής κλίμακας κατά βαθμό «κακότητας», όπου οι χειρότεροι βρίσκονται στη βάση και οι λιγότερο κακοί στην κορυφή. Ο θεσμός του προοδευτικού συστήματος, η ταξινόμηση των κρατουμένων κατά τάξεις, ο θεσμός της πειθαρχίας με το σύστημα τιμωριών και αμοιβών κτλ., εκφράζουν αυτή τη γενική αρχή της ιεράρχησης. Βασική ιδέα είναι ότι έτσι δημιουργούνται κίνητρα στους κρατουμένους ν' ανέβουν την ιεραρχική κλίμακα μέχρι την πλήρη βελτίωσή τους. Στην πραγματικότητα όμως οι κρατούμενοι αρνούνται να επιστρέψουν στην κατάσταση ανηλικότητας στην οποία τους τοποθετεί το σωφρονιστικό σύστημα ακολουθώντας την τακτική του «χαστουκιού και της καραμέλας», και αντιδρούν στις διακρίσεις που επέταται η ιεράρχηση, προσλαμβάνοντάς τες σαν αδικίες. Έτσι, το αποτέλεσμα είναι το αντίθετο απ' αυτό που επιδιώκεται.

ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΣΕ ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ

Η ιεράρχηση μαζί με την τάξη και την πειθαρχία αποτελούν τις κλασικές παραδοσιακές αξίες της φυλακής, με τις οποίες διαπαιδαγωγείται ο κρατούμενος για να ενταχθεί σε μια ιεραρχικά δομημένη ταξική κοινωνία. Στη σύγχρονη όμως κοινωνία, οι αξίες αυτές βρίσκονται σε υποχώρηση, κυρίως στους νέους, που αποτελούν τη μεγάλη μάζα των φυλακισμένων, ενώ άλλες αξίες, όπως η ελευθερία, η ισότητα, ο πλουραλισμός, έρχονται να καταλάβουν τη θέση των προηγούμενων στην κορυφή της αξιολογικής κλίμακας. Ευνόητο λοιπόν είναι ότι, για την κοινωνική επανένταξη του κρατουμένου, απαραίτητος όρος είναι οι νέες αυτές αξίες να εισχωρήσουν στο χώρο της φυλακής. Η μεταρρύθμιση λοιπόν της φυλακής πρέπει να αναφέρεται κυρίως στο ιδεολογικό επίπεδο. Όταν αλλάξει η ιδεολογία, οι μεταρρυθμίσεις στο θεσμικό και οργανωτικό πεδίο θα ακολουθήσουν αναγκαστικά ως απαραίτητες προσαρμογές των μέσων προς τους σκοπούς.

Βασική προϋπόθεση γι' αυτή την αλλαγή είναι η εξαφάνιση του στιγματιστικού χαρακτήρα της ποινής και κατ' επέκταση της φυλακής. Στη σημερινή πλουραλιστική και πολιτισμικά ετερογενή κοινωνία, ο νόμος (και ο ποινικός) δεν μπορεί να θεωρείται παρά ως σύνεργο άσκησης μιας πολιτικής. Μέσα σ' αυτή την προοπτική, η παράβασή του δεν μπορεί να θεωρείται προσβολή μιας υπερβατικής ηθικής τάξης, αλλά παρενόχληση της ομαλής λειτουργίας της κοινωνικής μηχανής, όπως αυτή είναι ρυθμισμένη στα πλαίσια του συγκεκριμένου κοινωνικού συστήματος. Συνεπώς, και ο εγκληματίας δε θα προσλαμβάνεται ως αυτός που βρίσκεται σε σύγκρουση με πανανθρώπινες αξίες, αλλά ως αυτός που ήρθε σε αντίθεση με τους κανόνες του παιχνιδιού που έ-

θεσαν αυτοί οι οποίοι, στα πλαίσια του συγκεκριμένου συστήματος, είχαν τη δύναμη να τους επιβάλουν. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα η εικόνα του «κακού» δίνει τη θέση της στην εικόνα του αντιτιθέμενου, η οποία δεν επάγεται ηθικό στιγματισμό σε μια πλουραλιστική κοινωνία.

ΑΠΕΙΛΟΥΝ ΤΗΝ ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΤΟΥ

Βέβαια, αναπόδραστο είναι το να αντιδρά το σύστημα εναντίον αυτών που απειλούν την επιβίωσή του ή την απρόσκοπτη λειτουργία του, και να αμύνεται με διάφορα μέσα μεταξύ των οποίων η φυλακή δεν μπορεί παρά να εξακολουθεί να κατέχει πρωτεύουσα θέση, τουλάχιστον μέχρις ότου φτάσουμε (αν φτάσουμε) στη δημιουργία μιας κοινωνίας, που θα μπορεί να λειτουργήσει χωρίς το στοιχείο του καταναγκασμού. Αλλά μέσα σ' αυτή την προοπτική η φυλακή δεν θα 'χει σαν αποστολή την επανόρθωση του εγκληματία, δεν θα συνίσταται παρά σε στέρηση της ελευθερίας του.

Μ' αυτό δεν υπαινισσόμαστε επιστροφή σε ανταποδοτικά πρότυπα κατά το υπόδειγμα των αντιλήψεων που κατίσχυαν στις Η.Π.Α. και στις σκανδιναβικές χώρες. Υποστηρίζουμε απλώς ότι αφού ο κανόνας που ο δράστης παραβιάζει δεν εκφράζει ένα πανανθρώπινο δέον αλλά απλώς μια άποψη που αντλεί τη νομιμότητά της από το γεγονός και μόνο ότι είναι η άρχουσα, η φυλακή, ως έκφραση της επίσημης κοινωνικής αντίδρασης στην παραβίαση του κανόνα, δεν μπορεί να απευθύνεται στο ατομικό ον του εγκληματία, αλλά μόνο στο κοινωνικό του ον. Συνεπώς, η φυλακή δεν μπορεί να έχει σκοπό τη βελτίωση του εγκληματία. Αυτή είναι προσωπική υπόθεση του κάθε κρατουμένου και δεν δικαιολογεί παρέμβαση των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου. Στο κεφάλαιο τούτο, αυτό που απαιτείται από τους μηχανισμούς αυτούς είναι ένας ρόλος αποχής και όχι θετικής δράσης· δηλαδή, να μην καταρρακώνουν την ηθική υπόσταση του εγκληματία με το στιγματισμό και τις αρνητικές ετικέτες, αφήνοντας κατά μέρος την ηθική εξύψωσή του, που δεν μπορεί να σημαίνει παρά προσπάθεια εμφύτευσης της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Ειδικότερα, το μόνο που έχει να κάνει σχετικά η φυλακή είναι αφενός να απέχει από επεμβάσεις, έτσι ώστε να αφήνεται ο καθένας ελεύθερος να αναπτύξει την προσωπικότητά του σύμφωνα με τις δυνατότητές του, και αφετέρου να δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες που να αποκλείουν επιδράσεις του ενός πάνω στον άλλο.

Κατά το μέτρο που η φυλακή απευθύνεται στο κοινωνικό ον του εγκληματία, δεν μπορεί να μην αναγνωρίζει κανείς σ' αυτή κάποια σκοπιμότητα, την επιδίωξη κάποιου σκοπού. Ως θεσμός κοινωνικού ελέγχου ενός συγκεκριμένου, οποιουδήποτε, κοινωνικού συστήματος, η φυλακή είναι ταγμένη

στην εξυπηρέτηση της εύρυθμης λειτουργίας αυτού του συστήματος, ως σκοπό της έχει λοιπόν την ειδική πρόληψη του εγκλήματος με την επιδίωξη της κοινωνικής επανένταξης του εγκληματία. Όμως, η επανένταξη αυτή δεν θα πρέπει να επιδιωχθεί με επέμβαση στην προσωπικότητα του κρατουμένου στα πλαίσια ενός προγράμματος μεταχείρισης, αλλά με την ανάθεση της κοινωνικοποίησής του στον βασικό κοινωνικοποιητικό παράγοντα όλων μας, δηλαδή στην ίδια την κοινωνία.

Στα πλαίσια αυτής της σκοπιμότητας, ο ρόλος της φυλακής θα είναι δευτερεύων και θα συνίσταται στην εξασφάλιση στους κρατούμενους όλων των ελευθεριών που συμβιβάζονται με το καθεστώς στέρησης της ελευθερίας, ώστε να είναι δυνατόν να λειτουργήσουν για το σύνολο των κοινωνικών μελών και που, για κάποιο λόγο, δεν επέδρασαν πάνω στον εγκληματία μέχρι τώρα. Τούτο σημαίνει διαμόρφωση συνθηκών από την οικογενειακή και κοινωνική του ζωή που να μεγιστοποιούν τις δυνατότητες και ευκαιρίες για κοινωνικές επαφές.

Οι ιδέες αυτές μεταφράζονται στο θεσμικό πεδίο με τις εξής ρυθμίσεις:

1. Κατάργηση της έννοιας της εξατομίκευσης της μεταχείρισης και όλων των συναφών θεσμών που επάγονται διακρίσεις και ανισότητες, ενόψει μιας δήθεν προσαρμογής της ποινής στις ανάγκες βελτίωσης του εγκληματία. Η υπαγωγή της κοινωνικοποίησης του εγκληματία στους κοινούς για όλους κοινωνικούς μηχανισμούς ένταξης, ούτε με την έννοια της εξατομίκευσης της μεταχείρισης, ούτε καν με την έννοια της μεταχείρισης συμβιβάζεται.

Η ταξινόμηση των κρατουμένων κατά ομοειδείς κατηγορίες θα πρέπει να διατηρηθεί για να αποτρέπονται δυσμενείς αλληλεπιδράσεις, όχι όμως στα πλαίσια της ίδιας φυλακής, αλλά με κατανομή των κατηγοριών σε ειδικά για καθεμιά καταστήματα.

2. Μετατροπή της φυλακής από τόπο στέρησης της ελευθερίας σε τόπο ελεγχόμενης ελευθερίας, έτσι ώστε να χρησιμεύει για άσκηση των κρατουμένων στον ελεύθερο τρόπο ζωής. Εδώ emπίπτουν όλες οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις που θα κατατείνουν στην εξασφάλιση επαφής των κρατουμένων με την ελεύθερη κοινωνία, με άρση των περιορισμών στην αλληλογραφία, στις επισκέψεις, στην ανάγνωση βιβλίων και εφημερίδων της προτίμησής του καθενός και με την παροχή αδειών εξόδου.

3. Καθιέρωση μιας έννοιας σωφρονιστικής νομιμότητας, με σαφή αναγνώριση στους κρατούμενους όλων των συνταγματικών δικαιωμάτων και ελευθεριών που αναγνωρίζονται σε κάθε πολίτη, πλην αυτών βέβαια που η άσκησή τους δεν συμβιβάζεται με το καθεστώς τους ως κρατούμενον (π.χ. ελευθερία κινήσεων στο χώρο) και παροχή ειδικής ένδικης προστασίας με τη θέσπιση ειδικού δικαιοδοτικού οργάνου και την εγκατάστασή του σε κάθε φυλακή.

4. Υπαγωγή του εργαζόμενου καταδίκου και της οικογένειάς του στο σύστημα των κοινωνικών ασφαλίσεων υπό τους όρους που ισχύουν για κάθε εργαζόμενο.

5. Μεταβολή της λειτουργικής αποστολής του προσωπικού της φυλακής από τον ενεργητικό ρόλο του αναμορφωτή προσωπικοτήτων, που μέχρι σήμερα καλείται να παίξει, σ' έναν παθητικότερο ρόλο, που θα συνίσταται στο να διευθετεί και να οργανώνει μέσα στη φυλακή χώρους ελευθερίας που να επιτρέπουν τη διείσδυση μέσα σ' αυτή και τη δράση πάνω στους τροφίμους της των κοινωνικών μηχανισμών κοινωνικοποίησης που λειτουργούν για το κοινωνικό σύνολο.

Πιστεύω ότι με τις αλλαγές αυτές η φυλακή, αν δε γίνει κοινωνικά ωφέλιμη, τουλάχιστον θα πάψει να είναι βλαπτική στην έκταση που είναι μέχρι σήμερα.